

«ЗАПОРОЗЬКА СТАРОВИНА» ЯК МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИХ УЯВЛЕНЬ ЕПОХИ

«Запорозька старовина» належить до ряду фальсифікатів, що виникли в період романтизму. Її творець І.Срезневський з 1833 по 1838 під цією загальною назвою видавав (за його власними словами) збірники джерел до історії України, які справили величезне враження на сучасників.

В другій половині XIX ст. В.Антонович і М.Драгоманов зазначили, що цілий ряд опублікованих в цьому виданні історичних джерел, підроблено. Від того часу аж до сьогодні тягнеться дискусія про характер опублікованих в «Запорозькій старовині» текстів¹. Більшість дослідників схильні вважати їх плодом фантазії самого І.Срезневського. Саме це твердження і стане відправною точкою нашого дослідження.

Варто зазначити, що будь-який фальсифікат виходить за рамки виключно авторської, індивідуальної фантазії. Адже, як доводить Г.Башляр², напрямки фантазування, як правило, проходять за парадигмальними лініями системи уявлень тієї чи іншої епохи. Отже, відображають їх. «Запорозька старовина» цікава перш за все тим, що в ній відбиваються джерелознавчі та історіографічні уявлення епохи романтизму.

Потенціал «Запорозької старовини» як джерела для вивчення настроїв епохи неодноразово відзначався різними дослідниками. Зокрема, саме на цей аспект вказує А.Шамрай у своєму ґрунтовному дослідженні «До початків романтизму»³. Поступово виключно критичний тон досліджень змінюється на зацікавлений. Дедалі частіше вчені відмічають нерозкритий потенціал цього видання. Серед усього загалу сучасних досліджень, мабуть, найближче до вивчення «Запорозької старовини» саме як віддзеркалення уявлень романтичної епохи про старовину підійшов В.Кравченко, який віднайшов типові риси, притаманні цій епосі у структурі видання, особливостях подачі матеріалу, виборі історичних тем, творенні історичних образів і т. д.⁴

Для з'ясування історіографічних і джерелознавчих поглядів епохи «Запорозька старовина» дає широкі можливості. І це не лише власні твори І.Срезневського – літописи, пісні, але й авторські коментарі до них.

Із усіх джерелознавчих й історіографічних проблем, що піднімаються на сторінках видання, нашу увагу привернули перш за все критика попередніх уявлень та спроба створити нові концептуальні підходи.

Перші випуски «Запорозької старовини» сповнені іронією щодо достовірності знань про минуле. Підставою для сумніву став аналіз наявної джерельної бази історії України, сутності історичного факту, доцільності використання логічних методик в роботі з історичним джерелом.

І.Срезневський поставив під сумнів достовірність історичних знань, вказуючи на ряд помилок, притаманних найбільш авторитетним на той час дослідженням з історії Росії М.Карамзіна та України Д.Бантиша-Каменського. Робить він це почасти за допомогою методів самих іменитих істориків, використаних ними як аргумент проти своїх попередників. Харківський дослідник знаходить твердження М.Карамзіна, не

оперті на джерельні свідчення, відмічає тенденційність у відборі джерельного матеріалу, нехтування фактами, що не вкладаються в історіографічні концепції, алогічність висновків і т.д.

Сучасна І.Срезневському історіографія, утверджуючи принцип логіки, сама відходить від цього принципу перш за все у вигляді залишених неузгодженими певних фактів, які не можуть бути зв'язаними; допускають протиріччя у викладі матеріалу. Він знаходить в «Історії Малоросії» Д.Бангиша-Каменського твердження, що Київ не був завойований Гедиміном, зроблене лише на підставі того, що литовський князь не вносить його до переліку своїх спадкових земель, і в той же час сам історик відмічає особливості управління завойованих литовцями земель, коли останнім надавались широкі права і вони зберігали певну автономію⁵.

Скептичні зауваження І.Срезневський висловлює щодо методики роботи істориків. Логічний аналіз явища, зроблений різними дослідниками, не дає єдиного результату, а приводить до різних висновків, як, наприклад, у випадку дослідження феномена козацтва⁶. Критичний метод не дає достовірного знання. Історик, як правило, користується власною інтуїцією. У вступі до частини 1 книги 2 І.Срезневський через ряд запитань розкриває шлях пошуку істориками першої половини 19 ст. історичної істини. Чому Д.Бангиш–Каменський довіряв одному джерелу і не довіряв іншому? Чим можна пояснити його вибірковість у доборі історичної інформації? В цитатах з історичних досліджень різних авторів І.Срезневський неодноразово демонструє алогічний, інтуїтивний характер роботи історика. Підкреслює інтерпретаційний характер історичних знань: «...він висловився дещо неусвідомлено...», «...мабуть, мав на увазі...» і т. д. В історика відсутній метод здобування безсумнівних доказових фактів щодо минулого, отже, й жодна історична концепція не може претендувати на істинність в останній інстанції.

І.Срезневський поглиблює іронію щодо достовірності історичних знань шляхом рефлексій над сутністю історичного факту. На його думку, факт, взятий із сучасної історіографії, не відповідає реальному факту минулого. Як можна говорити про завоювання Києва, якщо не встановлено, що насправді розуміли сучасники Гедиміна під цією назвою? На підтвердження свого сумніву подає декілька різних семантичних зрізів, що демонструє історичну змінність семантики одного і того ж терміну. Показує, як по-різному люди різних епох розуміли сутність, іменовану Києвом. І це важливо: «...бо він (Київ – О.К.) безперервно змінює коло значення цього слова...»⁷. Процедура встановлення значення поняття має стати однією з основних методів роботи історика, адже не лише віддалені епохи приховують потаємні значення, але й на перший погляд цілком знайомі й сучасні поняття мають незвідані глибини: «...курінь був не зовсім тим, що розуміють під цією назвою»⁸.

Неоднозначну оцінку у І.Срезневського викликає й джерельна база історії України. Її основу, на думку автора «Запорозької старовини», складають джерела, автори яких не були безпосередніми свідками подій – це перекази пізніших часів. Отже, польські хроніки й козацькі літописи – це ряд інтерпретацій, написаних під враженням побаченого або почутого. Саме так ставиться до них І.Срезневський; «Загалом я розглядав сказання літописців як перекази...»⁹. Сутність джерельної бази історії України періоду козащини – її інтерпретаційний характер, що криється у

різночитаннях одних і тих самих подій різними козацькими літописами. Застосувати до такого типу джерел критичний метод неможливо, оскільки він по-перше нічого не пояснить сучасному досліднику з цих різночитань, а по-друге, зігнорувавши різночитання, критичний метод дасть недостатню кількість історичної інформації. Продуктивнішим шляхом на думку І.Срезневського є наслідування специфіки джерельної бази: якщо літописи є переказами, то й передавати їх потрібно як перекази. Мабуть саме в цьому харківський романтик вбачає моральні підстави для фальшування козацьких літописів. Продовжити інтерпретаційний ряд, створивши ще одну версію козацької історії, заснованої на враженнях від подій. Адже й сам характер фальшування, а саме, введення в літописні частини «Запорозької старовини» другорядних дійових осіб, окремих незначних подій, відповідав загальному характеру різночитань козацьких літописів. Введення до збірника джерел літописів і велика увага самого І.Срезневського до українського літописання, що втілювалась у розлогіх коментарях, говорять про певні зміни у ставленні історика до цього виду історичних джерел. У «Запорозькій старовині» І.Срезневський відходить від повного заперечення їх джерельної цінності й починає розглядати як один з елементів нової джерельної бази до історії України.

Власне, самому формуванню джерельної бази присвячене це видання. Відмічається пріоритетна роль джерельної частини над історіографічною, адже «Запорозька старовина» задумувалась як збірник джерел.

Як уже зазначалось більшість дослідників відкидає джерельну вартість опублікованих матеріалів. Тим цікавішим видається він для дослідження джерелознавчих уявлень епохи романтизму, оскільки, в «Запорозькій старовині» втілювалось багато джерельних прагнень, уявлень про ідеальне джерело, а також джерелознавчих роздумів над сутністю джерела.

Перш за все втілювалось уявлення романтиків про стан джерельної бази. Вона на їх думку була фактично відсутньою, що спонукало до постійного пошуку. Атмосфера формування джерельної бази зумовила характер видання, зорієнтованого на постійне доповнення і зміну структури в міру надходження нових джерел, про що свідчать плани І.Срезневського.

Підбираючи елементи майбутньої джерельної бази, на основі якої мала вирости нова концепція історії України, романтики змушені весь час переосмислювати джерелознавчий досвід своїх попередників. Зокрема, щодо цінності актового матеріалу.

Акти – нове джерело, потенціал якого розкрив Д.Бантиш-Каменський, використавши в «Історії Малої Росії» актовий матеріал з архіву міністерства Іноземних справ. Хоча масовий розшук і видання історичних актів в Україні розпочалося саме в епоху романтизму (діяльність КАК), проте акти не були улюбленим джерелом українських істориків–романтиків. За що вони неодноразово критикувалися своїми російськими колегами, для яких актовий матеріал став домінуючим джерелом з другої половини 19 ст. Українські історики, зокрема М.Костомаров, які пройшли романтичну школу, довгий час зберігали певну пересторогу щодо цього виду історичних джерел. Вони їм видавалися нудними, наповненими офіціозом, а не духом справжніх історичних подій. Та й загалом історичні акти вважалися джерелом до зовнішньої історії, тоді як романтики хотіли віднайти джерела до внутрішньої. Саме ці настрої

колишніх романтиків знайшли відображення у роздумах М.Костомарова більш пізніх часів: «Ось вже місяць сиджу я в Москві й працюю в обох архівах – міністерства іноземних справ і міністерства юстиції – над джерелами для історії Малоросії епохи Самойловича й Мазепи, і повсякчас відчуваю неповноту офіційних джерел там, де потрібно знати факти і явища духовного життя та його розвитку. З якого характеру джерелами я маю справу? З донесеннями гетьманів, посланців їх московських чиновних людей, які їздили по різним справам до Малоросії, з ... листами, які вважалися доцільними по їх отриманні звідки б то не було, доставляти в приказ! І лише відвертості тут буває небагато, а часто і брехня навмисна чи по недосвідченості...»¹⁰.

І.Срезневський суголосний М.Костомарову. Він надзвичайно рідко посилається на актовий матеріал і загалом не роздумує щодо нього. Актівний матеріал в «Запорозькій старовині» проходить фактично непоміченим.

Натомість провідне місце займають джерела, що мало цікавили істориків–просвітителів. Джерела до внутрішньої історії. Це були особливі джерела. Романтики надавали перевагу переказам і мемуарам над актовими матеріалами. Зокрема так робив М.Максимович у випадку висвітлення подій Коліївщини. Він надавав перевагу наративним джерелам над офіційними документами допитів учасників подій.

Внутрішня історія – це щось дуже потаємне, бо навіть героїчні походи козаків на думку І.Срезневського належать до фактів зовнішньої історії. У 30-х роках харківський романтик волів бачити саме такі документи, що дають уявлення про потаємні думки історичних персонажів, про настрої епохи і якщо їх не знаходив, то придумував сам історичні пісні та літописи, насичені такого роду інформацією.

Провідне місце в «Запорозькій старовині» займають пісні, Все видання зорієнтоване на публікацію пісень в якості історичних джерел. Дві книжки з шести присвячено виключно пісням, крім того їх переоповідання та переклади російською мовою займають частину решти чотирьох. Більше того, І.Срезневський зазначає, що всі опубліковані в «Запорозькій старовині» літописи й авторські примітки є одним розгорнутим коментарем до пісень.

За задумом І.Срезневського повинен був вийти не просто збірник документів, а їх підбірка, в якій би історія оповідалася самими історичними джерелами. Це давня задумка романтиків щодо історичних пісень та дум. Віра в те, що в народі існує усний літопис у формі фольклору, спонукала їх не лише до збирання історичних пісень та дум, але й до пошуку принципів упорядкування.

І.Срезневський не обмежувався лише названим у передмові колом джерел: друковані книги, рукописи, перекази. В коментарях він посилається на етнографічні висліди, етимологічні дослідження. Використовує надбання епохи романтизму в галузі дослідження проблем ментальності. Матеріальні залишки минулого (житла, фортеці) знайшли своє місце у реконструкції української минувшини. Також планував І.Срезневський в якості історичного джерела залучити зразки образотворчого мистецтва: старовинні картини – артефакти минулого, що рідко залучалися в першій половині 19 ст. в якості постачальників історичної інформації.

На сторінках видання І.Срезневський змушений вирішувати й питання методу. Спостерігаючи за роботою своїх попередників, він зробив висновок, що працюючи з джерелами історик діє інтуїтивно. Сам І.Срезневський теж демонструє прихильність до

алогічних методик. Хоч в ті часи, як зазначає В.Кравченко, харківський романтик мав глибоке уявлення про критичний метод вивчення історичних джерел, але так і не скористався ним на сторінках свого видання¹¹. Враження, інтуїція, здогадка стають головними орієнтирами І.Срезневського в роботі з історичними джерелами. Про це свідчить лексика, особливо перших випусків. Дуже часто у коментарях зустрічаються такі вирази, як: «моя здогадка стає ще більш вірогідною», «я міркую», «уявіть собі», «якщо вірити народному переказу», «імовірно» і т. д.

Одним із зразків романтичної методики роботи з джерелом є застосований І.Срезневським метод потенціювання. Його Новалис охарактеризував як шлях розкриття невідомих сторін у добре відомих об'єктах. На практиці автор «Запорозької старовини» цей метод застосовує до свідчень Боплана. Описи України останнього були відомі декільком поколінням українських істориків і широко використовувалися в якості історичного джерела. Відбиралася вірогідна інформація, тоді як специфіка самого джерела ігнорувалася. І.Срезневський вперше звертає увагу на складність текстів оповідей Боплана. Його неможливо однозначно ідентифікувати. Це описи очевидця і в той же час переоповідання почутого; вони щирі й відверті, сповнені подиву і захоплення від побаченого, і в той же час є відображенням меркантильних розрахунків автора, що змушує його змінювати очевидність у вигідному для нього напрямі. Для І.Срезневського деякі оповіді Боплана – це загадки, замасковані під помилкові на перший погляд твердження: «Але такі безглузді твердження значать більше, ніж помилки Історика»¹².

Особливу увагу І.Срезневського привертають ті твердження Боплана, що суперечать загальноприйнятій думці або свідченням більшості джерел. Він активно працює з такими місцями, проводить їх через цілий ряд процедур: спочатку намагається узгодити інформацію з загальноприйнятими твердженнями, «принижуючи» авторську думку до рівня помилкової, а потім через систему парадоксальних запитань до тексту пам'ятки повертає їй авторитет, показуючи, що саме вона фіксує сутнісну рису історичного явища, що вислизає від погляду інших очевидців. Отже, саме це нетипове джерело в більшій мірі наблизилося до історичної істини.

Часто саме «темні» місця історичних джерел привертають увагу І.Срезневського. В них він вбачає не недомислення автора, а глибокий сенс: «Але як могла виникнути такого роду неусвідомленість в сказаннях Боплана? Очевидно вона мала підстави...»¹³. Для І.Срезневського, для якого важливим є сам факт багатоплановості історичного явища, саме такі полісемантичні історичні свідчення, що вимагають інтерпретаційних підходів, викликають найбільший джерелознавчий інтерес. Такі пам'ятки стають джерелами для пошуку нових історіографічних концепцій в добу романтизму.

В.Кравченко звернув увагу на химерність, якої набувають окремі історичні постаті та події на сторінках «Запорозької старовини»¹⁴. На нашу думку, загалом химерність є її базовою рисою.

Фактично всі історичні постаті носять риси романтичної химерності. Причому остання має декілька проявів. Окрему групу складають історичні постаті, які протягом життя зазнали певних перетворень. До них належить не лише одіозна постать Юрія Хмельницького. Богдана Хмельницького І.Срезневський теж проводить через ряд перетворень. Поряд з ними зустрічається інший тип, теж достатньо розповсюджений:

пари історичних діячів–антагоністів, які насправді тісно пов'язані між собою, оскільки, є різними втіленнями одного і того ж архетипу.

Химерність притаманна ключовим для історії України явищам, зокрема, козацтву, яка проявляється в здатності останнього створювати двійників, породжувати аналогічні собі утворення. Це роздвоєння низового козацтва на запорожців і їх тінь – гайдамаків. Вони мають окремі сюжетні лінії, але інколи міняються ролями або перетворюються на єдине ціле, щоб знову вийти на історичну арену уже в новій іпостасі.

Химерність загалом притаманна історіографічній концепції І.Срезневського. Історія схожа на бурхливий потік або природну стихію, що рухається без будь-яких правил, виносячи на пік слави героїв, яких в наступну мить поглинає розбурхана стихія.

Загалом образ хаосу як модель історичного руху є розповсюдженим серед романтиків. За моделлю «панування земного хаосу» створює свої історичні поеми С.Гоцинський¹⁵. За зразком тектонічної стихійності землі змодельована ідея європейської історії у М.Гоголя.

Для надання такого характеру історії І.Срезневський, переймаючи з попередньої історіографії подієвий ряд, не переносить логічну лінію причинно–наслідкових зв'язків між подіями. Хід історії стає незрозумілим.

Подібний прийом І.Срезневський вже випробував раніше. В листах до матері¹⁶ є два описи «Дніпра у вогні». Перший – це етнографічний опис процесу спалення місцевими жителями очерету на берегах Дніпра. Тут все зрозуміло: якщо й промайне якесь фантастичне видіння, то вся його містика розсіється під тиском побутових пояснень. Зовсім іншим є опис палаючого вночі Дніпра. Морок приховав побутові причини цього явища, залишається лише містична картина вогняно-водяної вируючої стихії. Перший опис – залишає байдужим, другий – вражає. І.Срезневський, очевидно, розумів, що явище позбавлене пояснення є більш вражаючим, здатним викликати сильні емоції.

Щоб зробити історію України цікавою, І.Срезневський надає їй рис стихійності, часто уникаючи причинно–наслідкового зв'язку між окремими явищами. Хоча подекуди вони все ж залишаються, як, наприклад, провіденційне пояснення занепаду Київської Русі чи причин окремих козацьких повстань введенням унії. Але в більшості випадків перед читачем постає картина «розлитого повсюди полум'я міжусобиць», вир військового протистояння. І.Срезневський підсилює лінію війни, кількісно збільшуючи за рахунок вигаданих і так насичену повстаннями історію України 17 ст.

Атмосфера стихійності підтримується періодичними авторськими ремарками на кшталт того, що козаки й самі не знали, що наступний раз збурить їх у військовий похід і хто стане їх наступним супротивником: турок, молдаванин, поляк чи колишній побратим – козак.

Отже, під пером І.Срезневського упорядкована і логізована Д.Бантишем-Каменським історія України, набуває шаленого ритму і сили природної стихії.

Підсумовуючи цю коротку розвідку, можемо зазначити, що «Запорозька старовина» стала втіленням романтичних уявлень епохи про історію України і джерел до неї. Перш за все в «Запорозькій старовині» відчутна втома від просвітницького історичного раціоналізму, І.Срезневський пробує її подолати шляхом створення нових джерелознавчих та історіографічних концепцій. Вони базуються на ірраціональних,

асоціативних методиках: прагматичний підхід до джерела як постачальника історичної інформації поступається місцем відчуттю джерела, враженням від нього, грі з ним; панує не критика, а здогадка, інтуїція; не логізація історичного процесу, а повернення йому характеру непередбачуваного життєвого потоку, події якого мають багато різних проекцій.

---

¹ Розширений аналіз дискусії подає В.Кравченко. Див. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина 18 – середина 19 ст.). – Х., 1996.

² Башляр Г. Земля и грёзы воли. – М., 2000.

³ Шамрай А. До початків романтизму // Україна. – 1929. – Число 37. – С. 31–53.

⁴ Див.: Кравченко В.В.: Указ. праця.

⁵ Запорожская старина. – Х., 1833. – Ч. 1., Кн.2. – Прим. № 1.

⁶ Там само. – Прим. № 4.

⁷ Там само. – С. 39.

⁸ Там само. – С. 66.

⁹ Запорожская старина. – Х., 1838. – Ч. 2., Кн. 3. – Предисловие.

¹⁰ Жигецький І. Листування О.М.Лазаревського і М.І.Костомарова. – Б. м. і р. – С. 101.

¹¹ Кравченко В.В. Вказ. праця.

¹² Запорожская старина. – Х., 1833. – Ч. 1., Кн. 2. – С. 51.

¹³ Там само.

¹⁴ Кравченко В. :Указ. праця.

¹⁵ Коберник І. Візія історії України в поемі Северина Гоцинського «Канівський замок»// «Українська школа» в польському романтизмі. – Тернопіль, 2002. – С. 25.

¹⁶ Из переписки И.И.Срезневского 1829–1839 гг. – К., 1901.